

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

МЕДЯНИК ВАДИМ ЮРІЙОВИЧ

УДК 94(477) “1865/1919”(092)

**ПІДПРИЄМНИЦЬКА, НАУКОВА ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА
ДІЯЛЬНІСТЬ М. Ф. ФОН ДІТМАРА
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпро – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України **Іваненко Валентин Васильович**, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, проректор з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді, професор кафедри східноєвропейської історії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор **Турченко Галина Федорівна**, Запорізький національний університет, професор кафедри історії України;

кандидат історичних наук, доцент **Перетокін Андрій Геннадійович**, ДВНЗ «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури», доцент кафедри українознавства.

Захист відбудеться 11 січня 2017 р. о 13⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара за адресою: 49027, м. Дніпро, пл. Т. Шевченка, 1, Палац студентів ДНУ, ауд. 30.

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49050, м. Дніпро, вул. Козакова, 8.

Автореферат розісланий « ____ » грудня 2016 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради, кандидат історичних наук, доцент

О. В. Бойко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Останнім часом у царині наукових досліджень усе більшої популярності набуває вивчення історії підприємництва України ХІХ – початку ХХ ст. Неабиякий інтерес у цьому руслі викликає Донецько-Придніпровський регіон, де в період інтенсивного індустріального буму склалися сприятливі умови для появи нової генерації бізнес-еліти, що формувалася за рахунок залучення до підприємницької справи технічних кадрів. Активно займаючись бізнесом, інженери не залишалися осторонь актуальних проблем тогочасної дійсності й тому досить швидко вливалися до імперського ділового світу. В наш час вивчення конкретно персоналістичного виміру дореволюційного підприємництва України є не лише важливою науковою проблемою, але й є прикладом для сучасного бізнесу. До того ж, з огляду на процеси декомунізації українського суспільства, перейменування вулиць, сіл та міст в умовах сьогодення актуальним є повернення на історичну арену призабутих постатей.

Серед широкого загалу представників ділового світу кінця ХІХ – початку ХХ ст. особливу увагу привертає постать Миколи Федоровича фон Дітмара, якого по праву можна назвати одним із найбільш колоритних серед торговельно-промислової еліти імперії. Він пройшов непростий шлях від випускника Санкт-Петербурзького гірничого інституту до успішного підприємця, авторитетного науковця, видатного громадсько-політичного діяча, діяльність якого не обмежувалась Донецько-Придніпровським регіоном і сягала загальноімперського рівня. Своєрідним підтвердженням вагомості ролі фон Дітмара стало започаткування у 2015 р. Міжнародної наукової конференції «Перші Дітмарівські читання» (м. Харків).

Життєвий шлях та різнобічна діяльність Миколи Федоровича ще не отримали належного відображення в історичній літературі, за винятком незначної кількості наукових досліджень, де окремі факти його біографії розглядаються досить стисло й фрагментарно, без належного аналізу, висновків та узагальнень. Відсутність спеціальної наукової праці, у якій би всебічно висвітлювалась роль підприємця в українській історії, підштовхнула автора до заповнення цієї лакуни в даному дисертаційному дослідженні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах науково-дослідної роботи кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара на тему «Актуальні проблеми східноєвропейської історії та культури ХХ – початку ХХІ ст.» (№ держ. реєстрації 0116U002220).

Об'єктом дослідження є постать підприємця, науковця й громадсько-політичного діяча Миколи Федоровича фон Дітмара.

Предмет дослідження – формування світогляду й становлення М. Ф. фон Дітмара як підприємця, спектр його наукових інтересів, особливості громадсько-політичної діяльності в представницьких підприємницьких організаціях та в Державній раді Російської імперії.

Хронологічні рамки роботи визначаються активною фазою життєдіяльності М. Ф. фон Дітмара протягом 1890–1919 рр. Нижня межа (1890 р.) пояснюється

початком службової кар'єри Миколи Федоровича у зв'язку з його зарахуванням до Головного гірничого управління Гірничого департаменту, а верхня межа (1919 р.) є роком його смерті. Проте для розуміння формування світогляду підприємця нижня межа зміщена до більш раннього періоду, а саме 1865 р., коли народився Микола Федорович фон Дітмар.

Територіальні межі дослідження охоплюють регіон діяльності М. Ф. фон Дітмара: Катеринославську, Харківську, Херсонську, Таврійську губернії, а також Таганрозький округ Облaсті Війська Донського. Окреслені межі відповідно до специфіки економічного районування дореволюційного часу охоплювали окремий регіон під назвою «Південний економічний район» або «гірничозаводський Південь». Цей термін використовується в дослідженнях П. І. Фоміна, В. В. Крутікова, А. Г. Перетокіна, Ю. М. Чекушиної. У сучасній історіографії для позначення Катеринославської, Херсонської й Таврійської українських губерній детально обґрунтованим у працях істориків Ф. Г. і Г. Ф. Турченко є термін «Південь України». Зважаючи на те, що Харківська губернія як регіон активної діяльності М. Ф. фон Дітмара не належить до географічних меж Півдня України, на нашу думку, доцільним є використання поняття «гірничозаводський Південь», хоча різнобічна діяльність Миколи Федоровича не обмежувалась названим регіоном, охоплюючи частину міст як Російської імперії, так і європейських країн.

Мета дослідження – на основі виявленого комплексу джерел та досягнень історіографії охарактеризувати постать гірничого інженера М. Ф. фон Дітмара, розкрити його діяльність у сфері підприємництва, науки та громадсько-політичного життя, показати місце у регіональних і загальноімперських економічних та політичних процесах кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Для досягнення поставленої мети автор прагнув вирішити **наступні завдання**:

- проаналізувати стан історіографічної розробки проблеми, джерельну базу та теоретико-методологічні аспекти дослідження;
- простежити формування світогляду й виокремити фактори становлення М. Ф. фон Дітмара як особистості;
- на прикладі Миколи фон Дітмара дослідити процес залучення конкретного представника інженерно-технічного корпусу до торговельно-промислової діяльності, виокремити організаційні форми підприємництва М. Ф. фон Дітмара, встановивши основні досягнення та здобутки гірничого інженера в цій сфері діяльності;
- розглянути наукову спадщину М. Ф. фон Дітмара, визначити особисті здобутки гірничого інженера у галузі геології, внесок у розвиток рахівництва як науки та у становлення комерційної освіти Харківської губернії;
- розкрити громадську діяльність М. Ф. фон Дітмара в з'їздах південних гірничопромисловців;
- охарактеризувати позицію М. Ф. фон Дітмара як представника торговельно-промислового світу гірничозаводського Півдня в Державній раді Російської імперії.

Методологічною основою дисертації є сукупність принципів історизму, науковості та об'єктивності, а також загальнонаукових (аналіз та синтез), конкретно-історичних (біографічний, історико-генетичний, історико-типологічний,

історико-системний, порівняльно-історичний), спеціально-історичних (проблемно-хронологічний, періодизації) методів дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в українській історіографії спеціальним дослідженням, присвяченим комплексному аналізу багатовекторної діяльності підприємця, науковця і громадсько-політичного діяча Миколи Федоровича фон Дітмара. У роботі вперше:

- детально розглянуто історіографію проблеми, що дозволило виявити малодосліджені аспекти життєвого шляху та кар'єри М. Ф. фон Дітмара. Завдяки введеним до наукового обігу маловідомим архівним джерелам узагальнено й суттєво доповнено біографічні відомості Миколи Федоровича;

- реконструйовано чинники формування світогляду Миколи фон Дітмара, зокрема вплив родинного середовища й період навчання в Москві та Санкт-Петербурзі;

- виокремлено одноосібну та колективну форми підприємницької діяльності Миколи фон Дітмара; вивчено досвід гірничого інженера в управлінні приватним бізнесом крізь призму поступової трансформації його власного промислового виробництва;

- з'ясовано напрями наукової діяльності М. Ф. фон Дітмара та проаналізовано його наукову спадщину в галузі геології (вивчення Курської магнітної аномалії, дослідження корисних копалин гірничозаводського Півдня, зокрема Харківської губернії) та бухгалтерської науки (внесок у розвиток рахівництва і розповсюдження комерційних знань, участь у створенні Харківського комерційного інституту);

- розкрито участь Миколи фон Дітмара на різних посадах у спілці південних підприємців, особливий акцент зроблено на його досягненнях під час роботи в Статистичному бюро та в період головування в Раді з'їздів південних гірничопромисловців (1906–1918 рр.);

- охарактеризовано політичну діяльність Миколи фон Дітмара у верхній палаті парламенту Російської імперії;

- систематизовано творчу спадщину М. Ф. фон Дітмара.

Особистий внесок автора полягає в самостійній постановці й вирішенні актуальної наукової проблеми, побудові структурних частин дисертації, визначенні способів реалізації поставлених завдань, обґрунтуванні та узагальненні результатів дослідження.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання теоретичних положень, висновків та узагальнень при підготовці наукових праць і навчальних посібників, у викладацькій та краєзнавчій роботі, а також розробці навчальних курсів з історії України ХІХ – початку ХХ ст., соціально-економічної історії України й історії підприємництва дореволюційної доби, а також історичної персоналістики.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи обговорювались на засіданнях кафедри східноєвропейської історії та науковому міжкафедральному семінарі історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, а також репрезентовані в доповідях та повідомленнях на 10 наукових заходах різного рівня: І Всеукраїнська наукова конференція студентів і молодих учених «Історія світової цивілізації від давнини до сучасності» (Дніпропетровськ, 2010 р.); 64 Міжнародна наукова

конференція молодих учених «Каразінські читання» (історичні науки) (Харків, 2011 р.); IV Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету-2011» (Київ, 2011 р.); Науковий семінар, присвячений пам'яті професора В. В. Крутікова (Дніпропетровськ, 2011 р.); 65 Міжнародна наукова конференція молодих учених «Каразінські читання» (історичні науки) (Харків, 2012 р.); Всеукраїнська конференція молодих істориків «VII Богданівські читання», присвячена 417-й річниці від дня народження Б. Хмельницького (Черкаси, 2012 р.); 66 Міжнародна наукова конференція молодих учених «Каразінські читання» (історичні науки) (Харків, 2013 р.); Третя Всеукраїнська наукова конференція «Досягнення соціально-гуманітарних наук у сучасній Україні» (Сімферополь, 2013 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (Кам'янець-Подільський, 2013 р.); Міжнародна наукова конференція «Перші Дітмарівські читання» (Харків, 2015 р.).

Публікації. Результати дисертації отримали відображення в 5 одноосібних публікаціях у фахових виданнях України з історичних наук, 1 статті в зарубіжному спеціалізованому періодичному збірнику, а також 4 наукових статтях, які додатково розкривають результати дослідження.

Структура складається з вступу, чотирьох розділів (одинадцяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (39 с., 445 бібліографічних позицій) та 18 ілюстрованих додатків. Дисертацією є рукопис загальним обсягом 254 сторінки, з яких 194 – основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, вказано на її зв'язок з науковими програмами й темами, визначено об'єкт і предмет, хронологічні та територіальні межі дослідження, сформульовано мету і завдання, відображено методологію і наукову новизну, показано особистий внесок і практичне значення отриманих результатів, розкрито рівень апробації, структуру та обсяг дисертації.

Перший розділ **«Історіографічні, джерелознавчі та теоретико-методологічні основи дослідження»** складається з трьох підрозділів, у яких здійснено історіографічний огляд, аналіз джерельної бази, розглянуто понятійний апарат, обґрунтовано вибір методологічного інструментарію.

У *підрозділі 1.1. «Стан наукової розробки проблеми»* здійснено історіографічний огляд праць, що мають відношення до теми дисертаційної роботи. У науковій розробці окресленої проблематики можна виділити кілька напрямів: 1) праці дореволюційної доби (кінець XIX – 1917 рр.); 2) радянська історіографія (1917–1991 рр.); 3) наукові дослідження новітнього періоду (1991 – до нашого часу); 4) роботи зарубіжних учених.

У *дореволюційній історіографії кінця XIX – 1917 рр.* постать М. Ф. фон Дітмара знайшла відображення на сторінках праць його сучасників: довідково-статистичних виданнях О. Г. Гнедича та О. Н. Опацького, монографіях П. І. Фоміна, Д. І. Багалія та Д. П. Міллера, у яких містилася коротка інформація про підприємницьку та громадську діяльність Миколи Федоровича. Проте справжнім досягненням даного

періоду стало створення сучасниками Миколи Федоровича невеликої за обсягом прижиттєвої біографії, яка дозволяє скласти уявлення про характерний для свого часу портрет підприємця і пунктирно окреслити основні віхи його життя.

Другим напрямом наукової розробки теми є *радянська історіографія (1917–1991 рр.)*, коли в умовах критичного ставлення правлячого режиму до буржуазії спостерігається недостатня увага до постаті М. Ф. фон Дітмара. У працях істориків 1950–1960-х рр. Р. Ш. Ганеліна, Л. Є. Шепельова, Я. І. Лівшина, О. Л. Бондаренко, П. В. Волобуєва, І. Ф. Гіндіна, В. С. Дякіна знайшла фрагментарне відображення участь Миколи фон Дітмара в регіонально-галузевих і загальноімперських представницьких організаціях великого капіталу. У цей же час ім'я підприємця починає розглядатися й у контексті розвитку статистичної науки, виходять друком публікації І. С. Пешкіна та І. О. Бусигіна з першими відомостями про геологічні пошуки Миколи Федоровича. У наукових працях 1970–1980-х рр., авторами яких були О. Л. Сидоров та В. Я. Лаверичев, отримала певне відображення діяльність М. Ф. фон Дітмара на посаді керівника південних гірничопромислових з'їздів. Крім того, з'являється єдиний до сьогодні нарис з історії Харківського машинобудівного заводу М. Ф. фон Дітмара, в якому було відображено перший досвід гірничого інженера у сфері підприємництва. У наукових публікаціях В. В. Крутікова та В. П. Корзун зустрічаються згадки про участь Миколи Федоровича в обговоренні робітничого питання.

Третій історіографічний напрям (1991 – до сучасності) став найбільш плідним у науковій розробці досліджуваної проблеми. Постать Миколи фон Дітмара опиняється в центрі дослідницької уваги О. М. Боханова та М. М. Баришнікова. У середині 1990-х рр. з'явився перший за багато років біографічний нарис харківського історика Д. М. Чорного, присвячений життєвому шляху Миколи фон Дітмара. Однак після його появи науковці так і не продовжили комплексну розробку цієї проблематики, тільки фрагментарно торкаючись окремих аспектів діяльності гірничого інженера у контексті вивчення інших тем. Зокрема, підприємницька діяльність Миколи Федоровича частково розглядається у роботах Т. С. Водотики та Є. О. Остапенка. Про участь М. Ф. фон Дітмара в представницьких організаціях підприємців згадується в працях О. П. Реєнта, О. М. Доніка, І. О. Шандрі, О. О. Постернака, В. А. Манжосова. Український історик О. Б. Шляхов у своїй монографії та студіях простежує значення Миколи фон Дітмара в суспільно-політичних процесах початку ХХ ст. У наукових працях відомих істориків Г. Ф. і Ф. Г. Турченко аналізується позиція М. Ф. фон Дітмара щодо заперечення включення деяких губерній Півдня до складу автономної України. Дніпропетровські дослідники А. Г. Перетокін та Ю. М. Чекушина звернули увагу на діяльність М. Ф. фон Дітмара на посаді головного редактора журналу «Горно-заводский листок» (з 1910 р. – «Горно-заводское дело»). Наукові зацікавлення М. Ф. фон Дітмара в галузі рахівництва фрагментарно розглянуто в статті Н. М. Кушлакової та О. А. Мошковської, а про його геологічні пошуки побіжно згадано в розвідці О. В. Пешехонової.

Постать Миколи фон Дітмара знайшла певне відображення й у *працях таких зарубіжних учених* таких, як С. Мак Кафрі, Т. Фрігут, К. Гіроакі, де йдеться про відстоювання Миколою Федоровичем інтересів промисловців у Державній раді

Російської імперії та його взаємини з гетьманським урядом П. Скоропадського. Лише на початку ХХІ ст. постать М. Ф. фон Дітмара почала досліджуватись як окрема наукова проблема, поступово викристалізовувалися нові сюжетні лінії у вивченні його життя та діяльності. Отже, аналіз історіографії дозволяє зробити висновок, що на сьогоднішній день ще не створено окремої узагальнюючої праці, присвяченої різнобічній діяльності М. Ф. фон Дітмара.

У підрозділі 1. 2. «Джерельна база дослідження» проаналізовано й структуровано джерельні комплекси, на яких ґрунтується дисертація. Недостатнє вивчення проблеми потребувало залучення широкого кола опублікованих та неопублікованих джерел, що відрізняються за походженням, змістом, характером і функціональним призначенням. У зв'язку з відсутністю особистого архівного фонду М. Ф. фон Дітмара у центрі дослідницької уваги опинились відповідні масиви документальних матеріалів російського та українського архівних фондів, у яких певним чином відобразились основні сфери його кар'єрної діяльності.

Для всебічного розкриття теми було використано матеріали Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург), вагому частку яких складають дві особові справи М. Ф. фон Дітмара з фондів Гірничого департаменту (ф. 37) та канцелярії Державної ради (ф. 1162). Вони містять інформацію про народження Миколи, одруження з Іраїдою Івановою, здійснення гірничим інженером геологічних розвідок на залізничному будівництві, участь у складі Олексіївського та Новосильцевського акціонерних товариств й громадсько-політичну діяльність у Державній раді Російської імперії. Важливе місце серед російських архівосховищ у розробці проблеми займає Центральний державний історичний архів м. Санкт-Петербурга, де зберігається студентська особова справа М. Ф. фон Дітмара, матеріали якої проливають світло на успішність Миколи Федоровича та особливості навчально-виховного процесу в його студентські роки. У Центральному державному архіві кіно-фото-фонодокументів (м. Санкт-Петербург) було знайдено світлини урочистостей у Раді з'їздів представників промисловості й торгівлі, в яких брав активну участь Микола фон Дітмар.

З-поміж архівних установ України для вивчення підприємницької та наукової діяльності М. Ф. фон Дітмара було залучено матеріали з фондів Державного архіву Харківської області, які включають інформацію про функціонування Ради з'їздів південних гірничопромисловців, будівництво та діяльність промислових підприємств Миколи Федоровича. Автором також були досліджені матеріали про діяльність М. Ф. фон Дітмара в південних гірничопромислових з'їздах, що зберігаються у фондах Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка.

Джерельну базу доповнюють опубліковані матеріали, серед яких за видовим принципом можна виокремити чотири основні групи:

1. *Офіційно-діловодна документація* представлена стенографічними звітами Державної ради й матеріалами з'їздів південних гірничопромисловців, особистими доповідями та публіцистичними записками М. Ф. фон Дітмара, які надсилалися до вищих урядових установ. Усі ці документи містять відомості про участь М. Ф. фон Дітмара в обговоренні робітничого законодавства, гірничотехнічної і комерційної освіти, соціального страхування робітників, податкового й земського питань,

дозволяють простежити візію підприємця щодо цих питань і встановити розміри його заробітної платні на різних посадах.

II. Періодична преса репрезентована двома основними різновидами – галузевою і загальною періодикою. До галузевої періодики належать друковані видання представницьких підприємницьких організацій – «Горно-заводский листок» (з 1910 р. – «Горно-заводское дело»), «Промышленность и торговля» та відділу рахівництва Харківського технічного товариства – «Счетоводство и хозяйство», які допомагають простежити громадсько-політичну діяльність М. Ф. фон Дітмара. Загальна періодична преса представлена, насамперед, газетами «Южный край», «Харьковские губернские ведомости», «Биржевые ведомости», «Коммерсант», «Наш Юг», «Речь», на сторінках яких публікувалися рекламні оголошення щодо виробленої на заводі М. Ф. фон Дітмара продукції, листи й полеміка підприємця з громадськими діячами гірничозаводського Півдня.

III. Наукові праці М. Ф. фон Дітмара є важливими джерелами для дослідження наукової діяльності гірничого інженера. Це, передусім, - його авторський підручник з рахівництва «Основы счетоводства (по новой форме)», який був присвячений науковому наставнику Миколи Федоровича – Д. І. Менделєєву. У праці знайшли відображення погляди автора стосовно теорії рахівництва. Окремої уваги заслуговують власні наукові дослідження М. Ф. фон Дітмара в галузі геології. Статистичні праці підприємця дозволяють простежити його внесок в організацію гірничозаводської статистики Південного економічного району.

IV. Мемуаристика як один з різновидів опублікованих джерел представлена спогадами доньки М. Ф. фон Дітмара – Ольги Лук'янової, однокурсника й колеги Миколи Федоровича – О. І. Феніна, членів Державної ради – М. М. Ковалевського й князя О. Д. Голіцина, колишнього міністра закордонних справ імперії – М. М. Покровського, учасників Яської наради – М. С. Маргулієса та Н. В. Савича. Вони містять важливу інформацію щодо перебування репрезентанта на посаді голови Ради з'їздів південних гірничопромисловців, відображають його світоглядну позицію в Державній раді, висвітлюють громадсько-політичну діяльність під час Першої світової війни та в роки українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. На наш погляд, комплекс джерел є автентичним, достовірним і репрезентативним, що дозволяє досягти поставленої мети й завдань дисертаційного дослідження.

У підрозділі 1. 3. «Понятійний апарат та методологічна основа» здійснено термінологічний аналіз понять «інженерно-технічна інтелігенція», «підприємець», «інженерне підприємництво», а також охарактеризовано основні принципи та методи, задіяні в процесі дослідження. Термін «інженерно-технічна інтелігенція» використовується нами для позначення авторитетної і впливової професійної групи, до якої належали гірничі інженери, що здобували вищу освіту в Санкт-Петербурзькому гірничому інституті, а згодом пов'язували свою діяльність з гірничозаводським Півднем. Під поняттям «підприємець» розуміємо особу, яка займається виробництвом певної продукції або виконанням робіт з метою отримання прибутку. Поняття «інженерне підприємництво» трактується як різновид підприємницької діяльності, який виникає в умовах індустріального піднесення Донецько-Придніпровського регіону в ході залучення до сфери бізнесу

представників інженерно-технічної інтелігенції. У результаті процесу так званого «обуржуазнення» інженерів формується новий тип ділової людини – інженер-підприємець, яскравим прикладом якого був Микола Федорович фон Дітмар.

Науковими орієнтирами при виборі теоретико-методологічного інструментарію стали праці з методології історії В. К. Якуніна, А. Г. Болебруха, І. Д. Ковальченка, Л. О. Зашкільняка. Важливе значення для дисертації має й методологія біографічного дослідження, відображена в працях В. С. Чишка, Л. П. Репіної, Ю. В. Дунаєвої.

Другий розділ «**Становлення та розвиток підприємницької діяльності М. Ф. фон Дітмара**» складається з трьох підрозділів, у яких простежено процес становлення особистості М. Ф. фон Дітмара, виокремлено дві організаційні форми бізнесу Миколи Федоровича та проаналізовано їх поступову еволюцію.

У підрозділі 2. 1. «*Формування світогляду підприємця М. Ф. фон Дітмара*» реконструйовано чинники формування світоглядних орієнтирів Миколи фон Дітмара, зокрема вплив родинного середовища й добу навчання в Першій Московській військовій гімназії та двох вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга. Встановлено, що Микола Федорович фон Дітмар походив з відомого дворянського прибалтійського роду, коріння якого бере свої витoki ще з XVII ст. Розселенню фон Дітмарів по території Російської імперії сприяло входження до її складу прибалтійських земель у складі Ліфляндської губернії.

З'ясовано, що особистість Миколи Федоровича формувалась протягом тривалого часу. Успадковані від предків риси характеру доповнювалися типовим дворянським вихованням, що базувалося на ідеалах честі та порядності. Важливу роль у формуванні світогляду Миколи Федоровича відіграли батьки: Федір Федорович і Ольга Іванівна, які з самого дитинства прищеплювали синові морально-етичні цінності, всіляко націлювали на продовження родинної військової кар'єри, однак вона не склалась. Вагоме місце в житті Миколи займала доба навчання. Сім років у стінах Першої Московської військової гімназії (1876–1883 рр.) залишили незабутній слід у житті юнака, де загартувалися його вольові якості та естетичні смаки.

Навчання в Санкт-Петербурзькому університеті та гірничому інституті в 1883–1889 рр. стало для М. Ф. фон Дітмара доброю школою як в освітньо-науковому, так і морально-етичному вимірах. Саме там викристалізувався характер і сформувалися погляди майбутнього підприємця. У стінах Петербурзького університету Микола Федорович зустрів свого наставника – Дмитра Івановича Менделєєва, який визначив його життєві пріоритети, пов'язані з вивченням мінеральних багатств Донецького басейну.

У Санкт-Петербурзькому гірничому інституті було закладено підвалини професійної майстерності М. Ф. фон Дітмара. Впродовж п'яти років навчання Микола Федорович не лише опанував багато загальних і спеціальних дисциплін, але й познайомився з кращими викладачами в галузі гірничої справи – І. А. Тіме, І. В. Мушкетовим, М. О. Іоссою, які заклали підвалини для його подальшої самореалізації у науковій та підприємницькій сферах. Літня практика 1888 р. на промислових підприємствах Донецького басейну створила підґрунтя для майбутніх професійних захоплень Миколи, пов'язаних із цим регіоном. Зацікавленість інженерними науками сприяла колекціонуванню Миколою Федоровичем галузевих

періодичних видань – таких, як «Горный журнал» та «Известия Общества горных инженеров». Вони лягли в основу його особистої бібліотеки, яка була знайдена автором у фондах ХДНБ імені В. Г. Короленка.

У підрозділі 2. 2. «*Етапи одноосібного приватного бізнесу М. Ф. фон Дітмара*» висвітлено процес залучення Миколи Федоровича як конкретного представника інженерно-технічної інтелігенції до торговельно-промислової діяльності, виокремлено етапи та організаційні форми підприємництва Миколи Федоровича фон Дітмара, вивчено досвід управління власним бізнесом крізь призму поступової трансформації його підприємств.

Закінчення Санкт-Петербурзького гірничого інституту й отримання диплома гірничого інженера з чином колезького секретаря відкрило перед М. Ф. фон Дітмаром широкі можливості в галузі гірничозаводської промисловості. Практична діяльність гірничого інженера розпочалась у 1890 р. на Путилівському заводі. Працюючи в цехах і майстернях, молодий фахівець уперше зіткнувся з непростими умовами життя та праці пересічних робітників. Індустріальна модернізація початку ХХ ст. створила сприятливі умови для залучення гірничого інженера до сфери бізнесу. У підприємницькій діяльності Миколи фон Дітмара можна виокремити дві основні організаційні форми – одноосібну та колективну. Одноосібний бізнес Миколи Федоровича був пов'язаний зі створенням та діяльністю його власного промислового підприємства. У свою чергу в одноосібному підприємстві М. Ф. фон Дітмара можна виділити кілька етапів: перший (1893–1904 рр.), другий (1904–1914 рр.), третій – (1914–1916 рр.).

На першому етапі одноосібної підприємницької діяльності (1893–1904 рр.) Микола Федорович створив у Харкові в 1893 р. невелику технічну контору та слюсарно-механічну майстерню, які займалися облаштуванням водопостачання залізничних станцій і виробництвом технічного інструментарію для цих робіт. Протягом 1893–1904 рр. М. Ф. фон Дітмару вдалося чітко окреслити спеціалізацію свого підприємства, а також шляхом впровадження механічного обладнання здійснити перехід від ручного до машинного способу виробництва.

Другий етап (1904–1914 рр.) пов'язаний з придбанням у Харкові механічного й чавуноплавильного заводів Блуменфельда й Ейнгорна, на базі яких у 1905 р. був створений «Харківський металічний завод» М. Ф. фон Дітмара». Така організаційна трансформація позитивно позначилась на дітмарівському бізнесі. Розширення виробничих потужностей дозволило Миколі Федоровичу здійснити модернізацію обладнання й суттєво урізноманітнити асортимент продукції. Лідируючих позицій на даному етапі підприємцю вдалося досягти за рахунок сільськогосподарського машинобудування. Завдяки випуску снопов'язальних машин системи М. П. Джунковського відбулося впровадження машинного способу збирання зерна в аграрних господарствах південних губерній.

Третій етап (1912–1916 рр.) – справжній «злет» одноосібного підприємництва Миколи фон Дітмара. Набутий підприємницький досвід дозволив реорганізувати промислове підприємство й створити на його базі «Харківський машинобудівний завод М. Ф. фон Дітмара». Завдяки виробництву якісного гірничошахтного обладнання Миколі Федоровичу вдалося зайняти провідні позиції серед власників важкої промисловості гірничозаводського Півдня. У 1912 р. на заводі Миколи

Федоровича було запроваджено державне соціальне страхування, яке стало значним досягненням на шляху утвердження європейських стандартів соціального захисту населення. У роки Першої світової війни у зв'язку з мобілізацією промисловості завод М. Ф. фон Дітмара виконував замовлення державної казни щодо виготовлення понтонних мостів, чавунних бомб і токарних верстатів. Одноосібне приватне підприємництво М. Ф. фон Дітмара було пов'язане й з видобутком кам'яного вугілля на Нестерівській копальні Бахмутського повіту Катеринославської губернії, що приносила гірничому інженеру чималі прибутки.

У підрозділі 2. 3. «Акціонерні товариства як форма колективного підприємництва Миколи фон Дітмара» аналізується участь Миколи фон Дітмара в колективному бізнесі, який був представлений його діяльністю у складі Ізюмського, Олексіївського та Новосильцевського гірничопромислових акціонерних товариств.

Першим досвідом М. Ф. фон Дітмара у акціонерній формі бізнесу стала участь у заснуванні та діяльності Ізюмського гірничопромислового товариства у 1898–1904 рр. У цей період Микола Федорович брав участь в організаційних зборах товариства, успішно представляв інтереси товариства на з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії, де наголошував на необхідності будівництва залізничної лінії Куп'янськ-Ізюм у Харківській губернії, важливість якої полягала в можливості перевезення і збуту мінерального палива з Петровського кам'яновугільного родовища товариства до двох важливих залізничних станцій Харківської губернії – Куп'янська та Лозової. У 1904 р. М. Ф. фон Дітмар увійшов до складу Олексіївського гірничопромислового товариства, де був обраний до складу ревізійної комісії. Згодом завдяки підтримці акціонерів гірничому інженеру було доручено головування на загальних зборах та обрано до керівного складу товариства.

Під час перебування на державних посадах у Петербурзі М. Ф. фон Дітмар у 1913 р. став акціонером Новосильцевського кам'яновугільного акціонерного товариства. Завдяки перебуванню на державній службі Микола Федорович постійно обирався головою правління впродовж усього періоду існування товариства (1913–1918 рр.). За роки свого управління Новосильцевським кам'яновугільним акціонерним товариством М. Ф. фон Дітмару вдалося покращити показники видобутку кам'яного вугілля на родовищах товариства в Донбасі, розпочати спорудження нових житлових приміщень для робітників, збудувати ширококоліїну залізничну магістраль, яка зв'язала родовища товариства, й налагодити видобуток полум'яного, ковальського і коксового вугілля. Отже, підприємницька діяльність М. Ф. фон Дітмара була досить успішною. Управління власними промисловими підприємствами дозволило Миколі Федоровичу стати авторитетним бізнесменом, успішним підприємцем у когорті лідерів важкої індустрії гірничозаводського Півдня. Натомість участь М. Ф. фон Дітмара у складі керівної ланки трьох акціонерних товариств сприяла налагодженню широких зв'язків у середовищі бізнес-еліти імперії.

Третій розділ «Науковий світ М. Ф. фон Дітмара» складається з двох підрозділів, у яких досліджено напрями наукової діяльності гірничого інженера М. Ф. фон Дітмара, проаналізовано його наукову спадщину в галузі геології та

бухгалтерської науки наприкінці XIX – на початку XX ст. і розглянуто спроби популяризації комерційної освіти в Харківській губернії.

У підрозділі 3. 1. «Геологічні дослідження у науковій спадщині М. Ф. фон Дітмара» розкрито процес зародження інтересу гірничого інженера до геологічної науки у стінах Санкт-Петербурзького гірничого інституту, відображено здійснення Миколою Федоровичем конкретних геолого-технічних розвідок та встановлено результати пошуків корисних копалин в губерніях гірничозаводського Півдня.

Першим напрямом наукових зацікавлень Миколи Федоровича були природничі науки, а саме геологія, інтерес до якої зародився під впливом його санкт-петербурзьких наставників – І. А. Тіме та І. В. Мушкетова. У 1890 р. Микола Федорович отримав шанс займатися геологічною наукою у стінах Санкт-Петербурзького гірничого інституту, а вже в 1891 р. його теоретичні напрацювання отримали практичну реалізацію під час геологічних і гідротехнічних розвідок на будівництві Московсько-Рязанської залізничної магістралі. Саме там гірничому інженеру вдалося провести ретельне вивчення геологічної мапи Симбірської та Казанської губерній, що супроводжувалося створенням орієнтовних геологічних креслень, дослідженням родовищ будівельного каміння, вапна, цегляних глин та піску. Ретельні наукові розвідки й впровадження різних методів геологічного пошуку швидко дали свої результати: було зібрано колекцію рідкісних зразків мінералів (глауконітовий піщаник, чорна глина, діорит, іоцерамова крейда зелений пісок з фосфоритами), а також виявлено маловідоме явище вертикальних пластів третинної системи серед горизонтальних крейдових глин.

Досліджуючи геологічну будову й корисні копалини гірничозаводського Півдня, Микола фон Дітмар виявив кам'яновугільну систему з покладами вогнетривких глин і залізних руд в Ізюмському повіті Харківської губернії. Професійна майстерність підприємця була успішно продемонстрована й під час наукового вивчення в 1898 р. магнітної аномалії в Курській губернії. Буріння свердловин у цьому регіоні дозволило гірничому інженеру спростувати припущення московського природознавця Е. Е. Лейста щодо глибини джерел водопостачання, а виявлення Миколою Федоровичем магнітного залізняка підтвердило гіпотезу Курського земства щодо наявності в губернії магнітної аномалії. Матеріали плідних геолого-технічних розвідок М. Ф. фон Дітмара створили підґрунтя для появи його наукових праць у галузі геології, що публікувалися як на сторінках технічної періодичної преси, так і окремими виданнями. Участь у наукових заходах сприяла залученню гірничого інженера до наукового світу. Виявляючи інтерес до викладацької діяльності, у 1896 р. Микола фон Дітмар доклав чимало зусиль для участі в конкурсі на заміщення посади ад'юнкта кафедри гірничого мистецтва Петербурзького гірничого інституту, однак активна громадська робота й відсутність наукового ступеню стали на заваді реалізації планів підприємця.

У підрозділі 3. 2. «Внесок М. Ф. фон Дітмара в розвиток рахівництва й комерційної освіти» на основі аналізу наукових праць Миколи Федоровича досліджено його здобутки у галузі рахівництва як напряму бухгалтерської науки початку XX ст. та з'ясовано практичні дії підприємця щодо розвитку комерційної освіти Харківської губернії.

На зміну геологічним інтересам Миколи Федоровича прийшло захоплення рахівництвом, яке стало другим напрямом його наукових зацікавлень. Розробкою своїх ідей і теоретичних напрацювань Микола фон Дітмар мав змогу займатися у Харківському відділенні технічного товариства. У 1907 р. підприємець підготував присвячений Д. І. Менделєєву підручник «Основы счетоводства» (по новой форме)», в якому узагальнив свої напрацювання в галузі рахівництва, відобразивши основні теоретико-методологічні постулати подвійного запису. Микола фон Дітмар намагався підвищити інтерес до рахівництва в суспільстві шляхом запровадження відповідних навчальних курсів у технічних навчальних закладах, виступив з ініціативою створення інституту присяжних рахівників.

Очоливши у 1906 р. Харківське відділення Імператорського технічного товариства, Микола Федорович продовжив популяризацію бухгалтерських знань. За його ініціативи було створено відділ рахівництва в Харківському технічному товаристві, який став справжнім осередком із поширення ідей мінової теорії Є. Є. Сіверса. Завдяки Миколі фон Дітмару виник друкований орган підрозділу «Счетоводство и хозяйство», на сторінках якого знайшла віддзеркалення дітмарівська авторська візія щодо тогочасного розвитку бухгалтерських знань, публікувалися його наукові розвідки щодо проблем диференціального й інтегрального обчислень. Ще одним кроком Миколи Федоровича на шляху актуалізації рахівничих знань стало скликання в 1913 р. в Харкові першого в імперії з'їзду бухгалтерів товариств взаємного кредиту, де було вирішено організувати в Харкові курси з рахівництва. Вважаючи нагальним питання підготовки кадрів для сфери торгівлі, Микола фон Дітмар приділяв велику увагу розвитку комерційної освіти, стояв біля витоків створення в 1911 р. Харківських вищих комерційних курсів, а з часом доклав чимало зусиль для вирішення питання щодо його перетворення на комерційний інститут.

Четвертий розділ **«Громадсько-політична діяльність М. Ф. фон Дітмара»** складається з трьох підрозділів, у яких прослідковано участь підприємця у представницьких організаціях підприємців та досліджено його перебування у верхній палаті парламенту Російської імперії.

У підрозділі 4. 1. *«Входження М. Ф. фон Дітмара до галузевої спілки південних підприємців»* розглянуто процес залучення підприємця до з'їздів південних гірничопромисловців, з'ясовано найближче оточення Миколи Федоровича на момент входження до цієї корпорації й виокремлено його здобутки на посаді завідувача статистичного бюро та інших виборних посадах з'їздивської організації.

Приїзд до Харкова й успіхи в підприємницькій діяльності дозволили Миколі фон Дітмару увійти в грудні 1893 р. до складу представницької організації підприємців гірничозаводського Півдня – з'їздів південних гірничопромисловців. З перших днів свого перебування в галузевій спілці підприємців Микола Федорович почав встановлювати ділові контакти та знайомства з провідними представниками інженерно-технічної інтелігенції того часу – А. Ф. Мевіусом, О. А. Ауербахом, М. С. Авдаковим, А. В. Міненковим, які посприяли його зацікавленню проблемами індустріального розвитку гірничозаводського Півдня. Маючи ґрунтовну фахову освіту й підтримку підприємців Донецького басейну, Микола Федорович у 1897 р. обійняв посаду завідувача Статистичного бюро Ради з'їздів південних підприємців.

Завдяки Миколі фон Дітмару з'явився новий напрям – гірничозаводська статистика Півдня, яка знайшла відображення як у спеціальних рубриках галузевої періодики, так і на сторінках цілої низки видань, присвячених видобутку й перевезенню вугілля та залізних руд і металургійному виробництву в Південному економічному районі. Посада завідувача статистичного бюро дозволила фон Дітмару увійти до складу Ради з'їздів гірничопромисловців, відкривши перед ним можливість участі в обговоренні ключових питань соціально-економічного розвитку гірничозаводського Півдня, дозволила здобути авторитет в урядових колах. Це посприяло його обранню на різні виборні посади. Він очолював редакційну колегію «Горно-заводського листка», профільні комісії на чергових та екстрених з'їздах гірничопромисловців.

У підрозділі 4. 2. «Микола фон Дітмар на чолі Ради з'їздів південних гірничопромисловців» простежено період головування гірничого інженера у спілці південних підприємців протягом 1906–1918 рр., розкрито основний зміст його пропозицій та ініціатив щодо ключових питань розвитку гірничозаводського Півдня.

Збільшення представництва підприємців у Державній раді відкрило шлях до обрання М. Ф. фон Дітмара в 1906 р. на посаду голови Ради з'їздів південних гірничопромисловців. Очоливши Раду з'їздів, Микола фон Дітмар приділяв особливу увагу робітничому питанню. Його «Записка до XXXI з'їзду гірничопромисловців» засвідчила прагнення ділових кіл до врегулювання взаємовідносин між працею і капіталом щодо тривалості робочого дня, соціального страхування, свободи страйків та професійних спілок. З огляду на актуальність питання охорони праці робітників завдяки підтримці М. Ф. фон Дітмара в 1907 р. в Харкові було відкрито перший в імперії Медико-механічний інститут для лікування травмованих шахтарів, який в умовах епідемії холери 1910 р. став координаційним центром реалізації соціальної програми підприємців регіону.

Не в останню чергу завдяки зусиллям Миколи Федоровича фон Дітмара отримала новий поштовх технічна освіта гірничозаводського Півдня. Очолюючи профільні комісії на чергових з'їздах підприємців, він брав участь у розробці статутів і програм Лисичанської штейгерської та Луганської торгової шкіл. Розуміючи необхідність забезпечення промислових підприємств кваліфікованими фахівцями, гірничий інженер у 1907 р. запропонував власне бачення підготовки інженерно-технічних кадрів у Катеринославському вищому гірничому училищі, ініціював перегляд умов вступу й конкретні заходи для заохочення викладачів навчального закладу з метою його перетворення на інститут.

Під час Першої світової війни за сприяння Миколи фон Дітмара були організовані пересувні госпіталі й лазарет для надання медичної допомоги пораненим бійцям. В умовах мобілізації промисловості фон Дітмар увійшов до складу військово-промислового комітету, де займався питаннями забезпечення армії боєприпасами, наполягав на підтримці Донецького басейну як центру забезпечення всієї імперії мінеральним паливом. Маючи обмежений доступ до політичних інституцій, Микола Федорович представляв інтереси південного гірничозаводського регіону на загальноімперських з'їздах представників промисловості й торгівлі, а також мав відношення до фінансово-банківської справи й біржової торгівлі. З настанням Лютневої революції М. Ф. фон Дітмар не сприйняв ідей більшовизму, критикував плани входження Донецького й Криворізького регіонів до складу

української автономії. Після приходу до влади П. Скоропадського активно співпрацював із гетьманським урядом, очолював з'їзд представників промисловості, торгівлі та фінансів України. З падінням гетьманської влади М. Ф. фон Дітмар підтримав лідерів Білого руху.

У підрозділі 4. 3. «М. Ф. фон Дітмар – виразник інтересів промисловців у Державній раді» з'ясовано позицію підприємця в складі торговельно-промислової групи та фінансово-економічної комісії Державної ради щодо ключових питань розвитку промисловості та технічної освіти.

Як представник Харківського біржового комітету Микола фон Дітмар у 1912 р. був обраний членом Державної ради Російської імперії, де відстоював інтереси власників паливної та металургійної промисловості Донбасу й Придніпров'я. Завдяки протекції М. С. Авдакова гірничий інженер увійшов до торговельно-промислової групи в Державній раді, де займався розробкою питань тривалості робочого дня в закладах торгівлі, податку на прибуток, взаємовідносин волосного земства та промисловості, виступав за перегляд системи самоврядування з обов'язковим скасуванням принципу становості й вважав необхідним проведення економічних перетворень у державі. Діяльність підприємця в Державній раді співпала з роками Першої світової війни. На засіданні Державної ради в серпні 1915 р. Микола фон Дітмар був обраний членом Особливої наради по забезпеченню паливом шляхів сполучення, що працювали на державну оборону. Завдяки наполегливій праці він зміг обґрунтувати актуальність комерційної освіти задля ефективного розвитку промисловості в умовах війни й доклав багато зусиль для перетворення Харківських вищих комерційних курсів в інститут. Політичні виступи М. Ф. фон Дітмара у Державній раді свідчать про його схильність до ліберальних ідей, однак він тримався осторонь членства у політичних партіях. У роки Першої світової війни підприємець перейшов в опозицію до уряду, пропонував створити міністерство суспільної довіри й розширити представництво підприємців в Особливих нарадах.

Висновки. Постать Миколи фон Дітмара та його багатогранна діяльність не отримали належного висвітлення в науковій літературі. На сьогоднішній день в історіографії відсутня спеціальна праця, присвячена цій непересічній особистості. Тривалий час дослідники не зверталися до ґрунтовного вивчення цієї постаті, що було пов'язано з певними штампами та стереотипами радянської історіографії по відношенню до всього підприємницького прошарку. Недостатнє вивчення проблеми потребувало залучення широкого кола опублікованих та неопублікованих джерел, які дозволили реконструювати основні віхи життя та діяльності М. Ф. фон Дітмара, компенсуючи відсутність особистого архівного фонду підприємця.

Постать М. Ф. фон Дітмара формувалась протягом тривалого часу. Успадковані від предків риси характеру доповнювалися типовим дворянським вихованням, що базувалося на ідеалах честі та порядності. У дитинстві значний вплив на Миколу мали батьки, які мріяли про військову кар'єру сина. Під час навчання в Московській военній гімназії були закладені підвалини майбутніх поглядів і переконань. У студентські роки Микола Федорович зустрів свого наставника – Дмитра Івановича Менделєєва, який допоміг йому визначитися з магістральним вектором фахових інтересів у галузі промисловості гірничозаводського Півдня.

Микола фон Дітмар зробив вигідну інвестицію у своє майбутнє на шляху створення власного бізнесу. Незважаючи на прибалтійські корені, він сформувався як підприємець з притаманними діловими якостями саме в українському Харкові. Регіональна специфіка Донецько-Придніпровського регіону позитивно позначилася на підприємницькій діяльності М. Ф. фон Дітмара, змушуючи його постійно тримати руку на пульсі часу: вдосконалювати обладнання, оновлювати асортимент продукції, розширювати промислове виробництво, піклуватися про найманих робітників. Свідченням успішної підприємницької діяльності гірничого інженера стали не лише постійні замовлення, але й високі нагороди на різних виставках і презентаціях, схвальні відгуки підприємців та аграріїв, постійна увага високопосадовців до високої якості його продукції.

Коллективна форма підприємницької діяльності фон Дітмара характеризувалася організацією і становленням Ізюмського, Олексіївського та Новосильцевського акціонерних товариств, чиї інтереси Микола Федорович відстоював у галузевих представницьких організаціях підприємців та періодичній пресі, вирішував важливі питання, що стосувалися транзитних перевезень вантажів, будівництва нових залізничних ліній, залучення робочої сили на рудники, покращення житлових умов робітників. Перебування Миколи Федоровича на керівних посадах акціонерних товариств сприяло встановленню широких контактів у діловому світі як на регіональному, так і загальноімперському рівні.

Як представник підприємницької галузі Микола Федорович фон Дітмар водночас належав і до інтелектуальної науково-технічної еліти імперії. Його наукова діяльність була сфокусована на двох основних напрямках: геології та рахівництві. Спочатку здібності до наукової роботи були продемонстровані гірничим інженером в ході геолого-технічних розвідок на залізничному будівництві, а згодом удосконалені під час дослідження родовищ корисних копалин. Результатом плідних наукових пошуків Миколи Федоровича стало виявлення явища вертикальних пластів третинної системи серед горизонтальних крейдових глин, зібрання колекції рідкісних мінералів, облаштування бурових свердловин на залізничних магістралях. Дослідження Миколи фон Дітмара підтвердили можливість видобутку мінерального палива в Ізюмському повіті Харківської губернії, а виявлення покладів залізної руди в Курській губернії засвідчили наявність у регіоні магнітної аномалії.

У бухгалтерській справі фон Дітмар був одним із теоретиків рахівництва, представником петербурзької школи бухгалтерського обліку. Важливим досягненням Миколи Федоровича стала підготовка підручника з основ рахівництва, введення і практичне застосування нової форми подвійної бухгалтерії в торговельних, промислових, громадських установах Харківської губернії. Завдяки плідній діяльності Миколи фон Дітмара новий імпульс було дано розвитку комерційної освіти шляхом створення Харківських вищих комерційних курсів і вжито конкретні дії щодо їх перетворення на інститут. Можна стверджувати, що кожен напрям наукових зацікавлень фон Дітмара відповідав певному хронологічному відрізку його життя. Якщо протягом 1890–1906 рр. його фахові інтереси були пов'язані з науково-практичною діяльністю в галузі геології, то в період 1907–1914 рр. на зміну попереднім зацікавленням прийшло захоплення

рахівництвом, розробкою якого він активно займався на базі Харківського відділення Імператорського технічного товариства.

З'їзди південних гірничопромисловців стали чи не найкращим полем для самореалізації М. Ф. фон Дітмара. Це дозволило нам виділити кілька етапів його плідної діяльності в цій представницькій організації підприємців. Перший етап (1893–1897 рр.) пов'язаний із появою гірничого інженера у спілці південних підприємців, де в ході обговорення проблем розвитку промисловості ним було встановлено ділові зв'язки з ключовими постатями бізнес-еліти регіону. Другий етап (1897–1906 рр.) ознаменувався організацією М. Ф. фон Дітмаром статистичного бюро Ради з'їздів гірничопромисловців і появою гірничозаводської статистики Південного економічного району. Набутий у статистичному бюро досвід видавничої діяльності став у нагоді Миколі фон Дітмару під час редакторської діяльності у виданні «Горно-заводский листок», який за його сприяння став офіційним друкованим органом Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня. Тісна співпраця з керівництвом спілки в особі М. С. Авдакова дозволила М. Ф. фон Дітмару заручитися підтримкою підприємців, які згодом обрали його головою Ради з'їздів південних гірничопромисловців.

Третій етап громадської діяльності М. Ф. фон Дітмара співпав у часі з його перебуванням на чолі спілки гірничопромисловців протягом 1906–1918 рр. Очоливши Раду з'їздів в роки Першої російської революції, гірничий інженер приділяв особливу увагу взаємовідносинам між працею та капіталом, підняв авторитет донецького вугілля на світовому ринку, виступив одним із ініціаторів реорганізації Катеринославського вищого гірничого училища в інститут. Під час Першої світової війни завдяки М. Ф. фон Дітмару надавалася допомога пораненим бійцям, було створено Харківський військово-промисловий комітет для забезпечення армії боєприпасами та предметами першої необхідності. Період перебування М. Ф. фон Дітмара на чолі спілки південних підприємців співпав у часі з революціями 1905–1907 та 1917 рр., Першою світовою війною, українськими національно-визвольними змаганнями й встановленням радянської влади. У цей час саме фон Дітмар багато в чому визначав шляхи розвитку промисловості гірничозаводського Півдня, невідкладно реагував на виклики часу, вирішуючи нагальні проблеми соціально-економічного розвитку регіону.

Обрання Миколи Федоровича фон Дітмара в 1912 р. до Державної ради ознаменувало початок політичної кар'єри підприємця. Його передвиборча програма засвідчила зростання суспільно-політичної активності представників бізнесу з вимогами розширення політичних прав, прагненням до збільшення представництва ділових кіл у вищих органах державної влади. Протягом 1912–1917 рр. Микола фон Дітмар брав участь у шести сесіях верхньої палати парламенту імперії, під час яких відстоював інтереси підприємців гірничозаводського Півдня. Серед його пропозицій варто назвати збільшення представництва ділових кіл в Державній раді, перегляд системи самоврядування, розширення ролі громадськості й надання самостійності регіонам країни у виборі стратегії та напрямків розвитку, ініціативу щодо створення Харківського комерційного інституту. З початком Лютневої революції М. Ф. фон Дітмар критикував монархію, наполягаючи на створенні республіки.

Отже, гірничий інженер Микола фон Дітмар залишив після себе помітний слід у підприємстві, науці, соціально-економічному й громадсько-політичному житті як України, так і загальноімперського простору. Завдяки організаторським здібностям, наполегливості та цілеспрямованості в умовах індустріального піднесення початку ХХ ст. Миколі Федоровичу фон Дітмару вдалося стати впливовим лідером гірничопромисловців Південного економічного району й зайняти гідне місце серед когорти найвідоміших представників інженерного підприємництва України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. *Медяник В. Ю.* М. Ф. фон Дітмар: маловідомі сторінки життя та діяльності / В. Ю. Медяник // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія / Ред.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2011. – Вип. 19. – С. 59–64.
2. *Медяник В. Ю.* М. Ф. фон Дітмар – яскравий представник гірничопромислової буржуазії Півдня України (остання чверть ХІХ – початок ХХ ст.) / В. Ю. Медяник // Гуманітарний журнал. – 2012. – Вип. 2–3. – С. 215–223.
3. *Медяник В. Ю.* Внесок підприємця М. Ф. фон Дітмара у розвиток гірничозаводської статистики України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / В. Ю. Медяник // Грані. – 2013. – Вип. 6 (98). – С. 42–47.
4. *Медяник В. Ю.* Санкт-Петербурзький гірничий інститут у дзеркалі біографічної репрезентації підприємця М. Ф. фон Дітмара / В. Ю. Медяник // Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. – 2013. – Вип. 70 (№ 3). – К.: ВІР УАН, 2013. – С. 281–286.
5. *Медяник В. Ю.* Приватне підприємство М. Ф. фон Дітмара як приклад інженерного бізнесу України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / В. Ю. Медяник // Грані. – 2016. – Вип. 7 (135). – С. 131–140.

Наукові публікації, що видані у фаховій періодиці за кордоном:

6. *Медяник В. Ю.* Опыт участия горного инженера Н. Ф. фон Дитмара в акционерном предпринимательстве (конец ХІХ – начало ХХ вв.) / В. Ю. Медяник // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – № 11 (37). – В 2-х ч. – Ч. 1. – Тамбов: Грамота, 2013. – С. 116–120.

Статті, що додатково відображають результати дослідження та матеріали наукових конференцій:

7. *Медяник В. Ю.* Формування світогляду та родинне коло підприємця, науковця і громадського діяча М. Ф. фон Дітмара / В. Ю. Медяник // Історичні етюди: зб. наук. пр. / під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка. – Д.: Вид-во «Літограф», 2011. – Вип. 3. – С. 86–89.
8. *Медяник В. Ю.* М. Ф. фон Дітмар та розваги харків'ян на початку ХХ ст. / В. Ю. Медяник // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 64-ї

Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 22 квітня 2011 р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 235–236.

9. *Медяник В. Ю.* Підприємець М. Ф. фон Дітмар та мобілізація російської промисловості у роки Першої світової війни / В. Ю. Медяник // Сьомі Богданівські читання: Матеріали Всеукр. наук. конф.: зб. наук. пр. – Черкаси: Вид-во Ю. А. Чабаненко, 2013. – С. 401–404.
10. *Медяник В. Ю.* М. Ф. фон Дітмар як приклад формування нового типу ділової людини – інженера-підприємця (кінець XIX – початок XX ст.) / В. Ю. Медяник // Науковий діалог «Схід-Захід»: Матер. Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (Кам'янець-Подільський, 10 липня 2013 р.): у 4-х частинах. – Д.: ТОВ «Інновація», 2013. – Ч. 3. – С. 49–52.

АНОТАЦІЯ

Медяник В. Ю. Підприємницька, наукова та громадсько-політична діяльність М. Ф. фон Дітмара (кінець XIX – початок XX ст.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2016.

У дисертації на основі використання широкої джерельної бази всебічно досліджено постать М. Ф. фон Дітмара, розкрито його підприємницьку, наукову й громадсько-політичну діяльність наприкінці XIX – на початку XX ст. Визначено основні чинники формування світогляду гірничого інженера. Прослідковано поступову трансформацію організаційних форм підприємництва М. Ф. фон Дітмара й проаналізовано його основні досягнення у сфері приватного та колективного бізнесу. Охарактеризовано напрями наукової діяльності підприємця, відображено його особисті здобутки у галузі геології й рахівництва, а також показано внесок гірничого інженера у розвиток комерційної освіти Харківської губернії. Висвітлено участь і конкретні пропозиції М. Ф. фон Дітмара під час перебування на різних посадах у з'їздах південних гірничопромисловців, завдяки яким він став авторитетним менеджером ділового світу Донецько-Придніпровського регіону й впливовим лідером підприємців гірничозаводського Півдня. Відображено погляди й політичну діяльність М. Ф. фон Дітмара під час перебування у Державній раді Російської імперії.

Ключові слова: М. Ф. фон Дітмар, гірничий інженер, підприємець, машинобудівний завод, акціонерне товариство, геологія, рахівництво, гірничозаводська статистика, З'їзди південних гірничопромисловців, військово-промисловий комітет, Державна рада, Харків.

АННОТАЦИЯ

Медяник В. Ю. Предпринимательская, научная и общественно-политическая деятельность Н. Ф. фон Дитмара (конец XIX – начало XX вв.). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – История Украины. – Днепропетровский национальный университет имени Олеса Гончара, Днепр, 2016.

В диссертации на основе использования широкой источниковой базы всесторонне исследована личность Н. Ф. фон Дитмара, раскрыта его предпринимательская, научная и общественно-политическая деятельность в конце XIX – начале XX вв. Определены основные факторы формирования мировоззрения горного инженера, где особая роль отведена воспитанию родителей и влиянию учебных заведений Москвы и Санкт-Петербурга.

На конкретном примере Николая Федоровича показан процесс инкорпорации инженерно-технической интеллигенции в сферу бизнеса. Прослежена постепенная трансформация организационных форм предпринимательства Н. Ф. фон Дитмара и проанализированы его основные достижения в сфере частного и коллективного бизнеса. Автором определены три этапа единоличной предпринимательской деятельности горного инженера, в результате которых он сформировался как успешный менеджер новой генерации инженерного бизнеса Украины периода индустриальной модернизации. Установлено, что благодаря практическому опыту и денежным накоплениям, Н. Ф. фон Дитмар вошел в руководящий состав Изюмского, Алексеевского и Новосильцевского акционерных обществ, интересы которых отстаивал в отраслевых предпринимательских организациях и на страницах периодической печати.

Охарактеризованы направления научной деятельности репрезентанта и отражены его личные достижения в отрасли геологии и счетоводства. Выяснено, что Н. Ф. фон Дитмар занимался геологическими разведками на железных дорогах и исследованием месторождений полезных ископаемых в Харьковской и Курской губерниях. Там ему удалось открыть оригинальные геологические явления, собрать редкую коллекцию минералов, доказать существование Курской магнитной аномалии. Показано, что в сфере счетоводства Н. Ф. фон Дитмар был одним из теоретиков меновой теории, автором статей и посвященного Д. И. Менделееву учебника «Основы счетоводства (по новой форме)», инициатором созыва в Харькове первого в империи съезда бухгалтеров обществ взаимного кредита. Показан вклад Н. Ф. фон Дитмара в развитие коммерческого образования Харьковской губернии.

Прослежено участие и конкретные предложения Н. Ф. фон Дитмара на разных должностях в съездах южных горнопромышленников, благодаря которым он стал авторитетным менеджером делового мира Донецко-Приднепровского региона и влиятельным лидером предпринимателей горнозаводского Юга. Выявлено, что во время пребывания Н. Ф. фон Дитмара на выборных должностях в Совете съездов южных горнопромышленников он занимался проблемами модернизации рабочего законодательства, горнозаводской статистикой и вопросами горнотехнического образования.

Отражены взгляды и политическая деятельность Н. Ф. фон Дитмара как представителя интересов предпринимателей горнозаводского Юга в верхней палате парламента Российской империи. Особое внимание уделяется его пребыванию в

составе торгово-промышленной группы и финансово-экономической комиссии Государственного совета.

Ключевые слова: Н. Ф. фон Дитмар, горный инженер, предприниматель, машиностроительный завод, акционерное общество, геология, счетоводство, горнозаводская статистика, Съезды южных горнопромышленников, военно-промышленный комитет, Государственный совет, Харьков.

SUMMARY

Medyanik V. Y. The entrepreneurial, scientific and socio-political activity of M. F. von Ditmar (the end of XIX-th – beginning of XX-th centuries). – Manuscript.

The thesis for the degree of candidate of historical sciences in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Dnipropetrovsk National University named after Oles Honchar, Dnipro, 2016.

In the thesis the person of M. F. von Ditmar is considered and his entrepreneurial, scientific and socio-political activity at the end of XIX-th – beginning of XX-th centuries are comprehensively researched through the use of a wide source base. The main factors of mining engineer's outlook formation are determined. The gradual transformation of organizational forms of M. F. von Ditmar's business is examined, his main achievements in the branch of private and collective business are analyzed. The main directions of scientific activity of businessman is characterized, his personal achievements in the field of geology and accounting are reflected and mining engineer's contribution into the development of commercial education of Kharkiv province is shown. The participation and concrete proposals of M. F. von Ditmar during his tenure in different positions in South mining manufacturers' congresses are emphasized, through which he became a respected manager of business world of Donetsk-Pridniprovsk region and influential leader of South mining businessmen. The views and political activity of M. F. von Ditmar during his tenure in the State Council of the Russian Empire are analyzed.

Key words: M. F. von Ditmar, mining engineer, entrepreneur, machine-building plant, share corporation, geology, accounting, mining statistics, South mining manufacturers' congresses, Military-Industrial Committee, the State Council, Kharkiv.

Підписано до друку 30.11.2016 р. Формат 60x90/16
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 0,7. Обл. вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. №
Видавництво «ЛІРА»